

VILNIAUS UNIVERSITETO
Filologijos fakultete
Kristijono Donelaičio skaitykloje

2005 m. vasario 10 d.
(ketvirtadienį) 16 val.

Docentui Jonui
Kabelkai - 90

DĖL SKAITVARDINIŲ BŪDVARDŽIŲ
SU PRIESAGA -gis / -gys(-ė) RAIDOS

SAULIUS AMBRAZAS
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Jau Danieliaus Kleino gramatikoje (PLKG 171) minimi skaitvardiniai būdvardžiai su priesaga -gis/-gys: *dveigys* 'dvejų metų', *treigys* 'trejų metų'; *ketvergis* 'ketverių metų', *penkergis* 'penkerių metų', *šešergis* 'šešerių metų', *septynergis* 'septynerių metų', *šimtergis* 'šimto metų'.

Ir tai — neatsitiktinis dalykas. Mat būtent Mažosios Lietuvos raštams, besiremiantiems daugiausia vakarų aukštaičių tarme, šis darybos tipas buvo nuo seno ypač būdingas. Antai XVII a. rankraštiniame žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*¹ randame ne tik visus čia minėtus vedinius, bet dar ir *aštuonergis(-ė)* 'aštuonerių metų' (I 52), *dešimtergis(-ė)* 'dešimties metų' (II 1033). Visi jie užfiksuoti ir vėlesniuose Mažosios Lietuvos žodynuose. Iš minėtų vedinių į Frydricho Kuršaičio žodynus nepateko tik *šimtergis(-ė)*. O *dešimtergis(-ė)* jo lietuvių-vokiečių kalbos žodyne (Kurschat 1883) pateiktas laužtiniuose skliausteliuose. Taigi, matyt, tik pastarieji du Kuršaičiui nebuvo žinomi iš gyvosios kalbės.

¹ Naudotasi Vincento Drotvino (1995–1997) parengtu jo fotografuotiniu leidimu. Dėl šio žodyno kilmės žr. dar Schiller 2003.

Jono Bretkūno Biblijos vertime, be seno žodžio *treigys(-ē)* / *treigis(-ē)*², pavartotas ir dar retesnis naujadaras – *trejergis(-ē)* ‘trejų metų’³: *nog Zoar Treierges Karwes* (Jer 48,34).

Martyno Mažvydo *Katekizme* (47₁₀), giesmės „Ape Dwale fchwenta“ vertime, *septynergis(-ē)* turi kiek neįprastą reikšmę ‘septyneriopas’: *Tu septinergi dawana* (plg. Jano Seklucijano: *Trys siedmioraki dar istny*; Martino Lutherio: *Du bist mit gaben siebenfalt*; lot. *Tu septiformis munere*)⁴.

Čia galima būtų atkreipti dėmesį, kad vedinys *treigys(-ē)* / *treigis(-ē)* Dievėniškėse užrašytas irgi išvestine reikšme ‘trilypis’: *Radau treigį riešutą* (LKŽ XVI 733).

Vediniai *dveigys(-ē)* ir *treigys(-ē)* / *treigis(-ē)* nuo seno būdingi ne tik vakarinėms, bet ir rytinėms lietuvių tarmėms (LKŽ II² 995; XVI 733). Tik juos du iš viso šiam darybos tipui priklausančių būdvardžių būrio Konstantinas Sirvydas įtraukė į savo žodynus: *dveigys* nurodytas pirmajame (28), *treigys* – antrajame žodyne (SD³ 449)⁵.

Iš kai kurių dabartinių rytų aukštaičių šnektų užrašyta ir daugiau skaitvardinių būdvardžių su priesaga *-gis/-gys(-ē)*, pvz.:

² Pvz.: *atweškem Karwę trių metų* [pastarieji du žodžiai pabraukti ir parašėte parašyta *treigę*] ir *Oščką trių metų* [pastarieji du žodžiai taip pat pabraukti ir virš *metų* pataisyta į *treigę*] (1 Moz 15,9).

³ Plg. dar Bezzenberger 1877: 333; Skardžius 1943: 103; LKŽ XVI 738. Laurynas Ivinskis pasidarė naujadarą *dvidešimtergis(-ē)* (plg. LKŽ II² 961).

⁴ Žr. Urbas 1996: 332; Michelini 2000: 107. Ši giesmės eilutė beveik tokia pat (tik *dawana* pakeista į *dowana*) pateikta ir Merkelio Petkevičiaus *Katekizmo* (175₁₂, plg. Kruopas 1998: 147).

⁵ Plg. Pakalka 1977: 709, 873; 1997: 489. Vincas Urbutis (1981: 110 tt.; 1999) tvirtai įrodė, kad Sirvydas parašė du skirtingus žodynus, o ne vieną, kaip įprasta manyti. Tiesa, pirmojo žodyno, kurio išliko tik vienas defektuotas egzempliorius be pradžios ir pabaigos, nėra visai aiškus pavadinimas (plg. Pakalka 1997).

aštuonėlgis(-ē) Kūpiškis (LKŽ I² 345), *devynėlgis(-ē)* Ramyga, Žemaitkiemis (LKŽ II² 463), *penkėlgis (-ō)* Alantà, Dūkštas, Dūsetos, Sudeikiai (LKŽ IX 788), *septynėlgis(-ē)* Sudeikiai (LKŽ XII 413), *šešėlgis(-ē)* Dūsetos, Kūpiškis, Troškūnai, Utenà (LKŽ XIV 679)⁶.

Aptariamasis darybos tipas, atrodo, turi paralelių kitose giminiškose kalbose. Pirmiausia, liet. *dveigys* artimas s. serb. *dviz*⁷, liet. *treigys* / *treigis* – s. bažn. sl. *trizъ* (Trautmann 1923: 64, 328; Skardžius 1943: 103; Endzelynas 1957: 92; Otrębski 1965: 297; Hamp 1989: 50). Toliau darybos požūriu juos bandoma lyginti su kopr. *γγγια* (< **γγια*), got. *aina-k-ls* ‘atskiras’, s. šved. *ænkja* (< **oino-g-ijā-n*) ‘našlė’ ir pan. (Schulze 1966: 74–75; Specht 1944: 193–194).

Pažymėtina ir tai, kad su determinatyvu **-g/-g’-* baltų (ir kai kuriose kitose indoeuropiečių) kalbose nuo seno buvo daromi deminutyvai bei kiti jiems gana artimi vediniai (plg. Ambrazas 2000: 97tt. ir lit.). O kità deminutyvų priesaga **-ko-* (apie jos semantinę raidą žr. Jurafsky 1996: 565 tt. ir lit.) irgi seniai panaudota skaitvardiniams vardažodžiams daryti. Antai lietuvių kalboje su priesaga *-(i)o-kas(-a)*, kaip žinome, plačiai daromi deminutyvai, ypač iš būdvardžių, pvz.: *mažokas(-a)*. Tačiau kadaise čia ši priesaga buvo panaudojama ir skaitvardiniams būdvardžiams daryti. Jie irgi turi tikslų atitikmenų slavų kalbų, plg. liet. *dvejokas* ir s. bažn. sl. *dwojakъ* ‘dvejopas’ (Leskien 1891: 514; Vaillant 1974: 327). Tiesa, vėliau lietuvių kalboje juos išstūmė naujesni vediniai su *-(i)opas(-a)* (plačiau žr. Ambrazas 2001).

⁶ Čia reikia turėti omenyje, kad nemažoje rytinėje ir pietinėje lietuvių kalbės ploto dalyje dauginiai skaitvardžiai turi priesagą ne *-eri*, o naujesnę *-eli*, atsiradusią galbūt dėl analogijos su *keli* (plg. Fraenkel’is 1932: 12–13; Endzelynas 1957: 146; Otrębski 1956: 173; Zinkevičius 1966: 328; 1981: 67; LKA III 150, Žemėl. 141).

⁷ Tiesa, Wojciechas Smoczyński (2001: 107) suabejojo tokiu lyginimu. Tačiau jo bandymas žodį *dveigys* kildinti iš **dveigā*, o pastarąjį – iš *dū+eigā* skamba dirbtinokai.

Taigi pats polinkis panaudoti deminutyvams būdingus afiksus skaitvardiniams vardažodžiams daryti yra tikrai sėnas. Tačiau kita vertus, aptariamasis darybos tipas su priesaga *-gis / -gys(-ė)* produktyvus tapo tik kai kuriose lietuvių tarmėse. Antai, kaip minėta, Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių tarmėje buvo vartojama nemāža jam priklausančių vedinių. O jai artimose vadinamosiose kapsų, zanavykų šnektose Juozas Senkus (1972: 147) rado tik du tokius vedinius – *dveigys(-ė)*, *treigys(-ė)*, — tuos pačius, kurie užfiksuoti ir rytiečio Sirvydo žodynuose.

Literatūra

Ambrazas, Saulius (2000), *Daiktavardžių darybos raida II. Lietuvių kalbos vardažodiniai vediniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ambrazas, Saulius (2001), Dėl skaitvardinių būdvardžių su priesagomis *-(i)okas(-a)* ir *-(i)opas(-a)* kilmės, *Acta linguistica Lithuanica (Lietuvių kalbotyros klausimai)* 45, 3–9.

Bezenberger, Adalbert (1877), *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts*, Göttingen: Verlag von Robert Peppmüller.

Drotvinas, Vincentas, sudarytojas (1995–1997), *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių-lietuvių kalbos žodynas* 1–4, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Endzelynas, Janis (1957), *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius: Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Fraenkel'is, Ernestas (1932), Tocharų kalbos gramatika ir baltų kalbos, *Archivum Philologicum* 3, 5–20.

Hamp, Eric P. (1989), Balto-Slavic noun suffixes in *-g-*, *Rocznik Slawistyczny* 46(1), 3–5.

Jurafsky, Daniel (1996), Universal tendencies in the semantics of the diminutive, *Language* 72, 533–578.

Kruopas, Jonas (1998), *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Kurschat, Friedrich (1883), *Wörterbuch der litauischen Sprache. II Teil: Littauisch-Deutsches Wörterbuch*, Halle a. S.: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

Leskien, August (1891), *Bildung der Nomina im Litauischen*, Leipzig: Hirzel.

LKA III – *Lietuvių kalbos atlasas* 3, Vilnius: Mokslo, 1991.

LKŽ I–XX – *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1941–2002.

Michellini, Guido (2000), *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Otrębski, Jan (1956–1965), *Gramatyka języka litewskiego* 2–3, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

Pakalka, Kazimieras, sudarytojas (1977), *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo.

Pakalka, Kazimieras, sudarytojas (1997), *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

PLKG – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.

Schiller, Christiane (2003), *Clavis Germanico-Lithvana – ein Werk von Friedrich Prätorius d. Ä?*, *Linguistica Baltica* 10, 159–172.

Schulze, Wilhelm (1966), *Kleine Schriften*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Senkus, Juozas (1972), Kapsų-zanavykų tarmių priesaginės vardažodžių darybos bruožai, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 13, 137–187.

Skardžius, Pranas (1943), *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija.

Smoczyński, Wojciech (2001), *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Specht, Franz (1944), *Der Ursprung der indogermanischen Deklination*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Trautmann, Reinhold (1923), *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Urbas, Dominykas (1996), *Martyno Mažvydo raštų žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Urbutis, Vincas (1981), *Baltų etimologijos etiudai*, Vilnius: Mokslas.

Urbutis, Vincas (1999), [Rec.:] Pakalka 1997, *Archivum Lithuanicum* 1, 143-154.

Vaillant, André (1974), *Grammaire comparée des langues slaves* 4, Paris: Éditions Klincksieck.

Zinkevičius, Zigmas (1966), *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius, Zigmas (1981), *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 2, Vilnius: Mokslas.

On the development of adjectives derived from numerals with the suffix *-gis / -gys(-ė)*

S. Ambrasas (Vilnius)

The formation of Lithuanian adjectives from numerals with the suffix *-gis/-gys(-ė)* has some counter-parts in the other Indo-European languages, cf. Lith. *treigys / treigis* and OCS *trizъ* 'three-year-old'. On the other hand, this derivational type became productive only in some Lithuanian dialects, especially in East Prussia.